

STERVENSRITUELEN

Sjaak van der Geest

In zijn beroemde artikel over religie als een cultureel systeem merkt Geertz op dat antropologen van alles over religie hebben geschreven, maar zelden iets wat over religie *als religie* ging. Iets soortgelijks zou men over de antropologie van de dood kunnen zeggen. We hebben planken vol boeken en artikelen over begrafenisrituelen, over de dood post-mortem, maar over het sterven is zelden iets geschreven.

Is dat erg? Is dat een gebrek? Moeten we met een aantekenboekje of een cassetterecorder bij het sterfbed van een informant gaan zitten en zijn laatste woorden noteren, zijn laatste gebaren observeren, de reacties van de omstanders vastleggen en interpreteren? Gaat dat niet een beetje ver? Ik herinner me lang geleden een boekje van Simone de Beauvoir (een halve antropoloog) gelezen te hebben over het sterfbed van haar moeder. En ik herinner me ook dat het mij stoorde hoe zij de intimiteit van die ervaring opgeschreven had voor het grote publiek. Er zijn momenten dat je je boekje dichtdoet en je rol van toeschouwer aflegt. Maar toch, het blijft aan me knagen. Is het mogelijk met respect en op de juiste toon over sterven te schrijven?

Gemis aan stervensrituelen

Het is niet zo verwonderlijk dat we wel veel kennis hebben van rouw- en begrafenisrituelen, maar weinig over stervensrituelen weten. Antropologen waren er niet bij en als ze erbij waren, hebben ze er waarschijnlijk niet over geschreven.

Erover nadenkend kom ik op mogelijke verklaringen. Misschien bestaan ze niet, stervensrituelen. Een ritueel houden in het aangezicht van de dood lijkt, net als een interview, niet gepast. Een ritueel is een teken van soevereiniteit, het bewijst dat men de zaak onder controle heeft. Een ritueel schept orde. In een ritueel laat de mens zien wie hij is en waar hij naar toe gaat. Rituelen helpen een overgang te maken. Woorden, gebaren, symbolen versterken het vertrouwen in een goede toekomst die na de overgang wacht. Maar wat moeten de omstanders zeggen tegen iemand die sterft? Een hoopvol ritueel voer je niet uit als het einde er is, op het moment dat alles tot chaos dreigt te vervallen. Als het verdriet boven alles uitgiert, als angst en tranen je keel dichtknijpen, ga je toch geen liedje zingen of een heilige tekst lezen?

In de katholieke kerk zijn er de 'laatste sacramenten' of 'het heilig oliesel'. Het is een ritueel dat werd uitgevoerd door een priester als de dood dichtbij was. De priester zalfde de ogen, oren, neusvleugels, mond, handen en voeten van de zieke en sprak daarbij de volgende woorden: "Door deze heilige zalving en zijn goedertierenste barmhartigheid vergeve u de Heer wat gij misdreven hebt door het gezicht (het gehoor, de reuk, de smaak en de spraak, het aanraken, het gaan). Amen." Het ritueel was er op gericht de stervende van alle schuld te bevrijden opdat "de poorten van het paradijs" zich voor hem zouden openen. Het ritueel was weinig vrolijk. De stervende werd vooral behandeld als zondaar die op dit kritieke moment gevaar liep "de eeuwige vreugde" mis te lopen. Over de vreugden en de verdiensten van zijn voorbije leven werd er in de voorgeschreven teksten niets gezegd. Veel priesters zullen zich ongelukkig gevoeld hebben met deze sombere en angstaanjagende teksten en hebben ze misschien door eigen improvisatie getracht te compenseren. De gevoelens van de omstanders laten zich raden. En hetzelfde kan gezegd worden van de stervende, als die nog bij kennis was.

In latere jaren werd het ritueel omgedoopt tot 'sacrament van de zieken' en bij de dood

weggehaald. Het werd een genezingsritueel en de zelf werd een soort geestelijk medicijn. Begrijpelijk, want zulke woorden uitspreken bij iemands sterven werd steeds ongemakkelijker.

Vaste rituele woorden en gebaren zijn bij het sterven zelden toereikend. Ze zijn stereotiep, onpersoonlijk. Ze dekken niet meer wat wij denken en voelen. In de aanwezigheid van de stervende generen we ons algemene frasen uit te spreken. Het enige ritueel dat rest is zwijgen, zwijgend een hand vast houden. Zwijgen om niet te hoeven liegen over een toekomst waar we niet in geloven. Zelfs het bidden van de rozenkrans dat in het recente verleden aan een katholiek sterfbed plaatsvond, was een vorm van zwijgen; het eindeloos herhalen van lege klanken die de stilte hoorbaar maakten en slechts aanwezigheid betekenden.

Mensen die geen last hebben van angst, verdriet of chaos

Of zijn er mensen - hier of elders - die niet zo'n last hebben van angst, verdriet en chaos en zingend het hoekje om kunnen? Ik ken een vrolijk voorbeeld uit de (grijze) literatuur (Klasen 1990). Op het Indonesische eiland Nias, nabij Sumatra, sterft men in stijl. Als een oude man of vrouw zijn/haar einde voelt naderen, organiseren de kinderen een groot afscheidsfeest. Er worden varkens geslacht en de lekkerste stukjes zijn voor de toekomstige dode. Kinderen, kleinkinderen en dorpsgenoten wonen het feest bij en bewijzen de oude persoon de 'laatste eer'. Men danst en maakt plezier. Het heeft iets van een bruiloft, zegt men.

De oudere brengt zijn zaken in orde zodat hij rustig kan sterven. Hij zegent zijn kinderen en kleinkinderen, regelt de erfenis en kiest de plek waar hij begraven wil worden. De dode in spe is het middelpunt van het feest. Zijn doodskest staat klaar in de gang. Het is letterlijk een afscheidsfeest. Een onverwachte dood, zonder afscheid, is een slechte dood. "Jouw vader is op een straathoek gestorven, als een omgevallen waterdrager", is een ernstige belediging.

Er bestaat nog meer literatuur over stervensrituelen. In een recent proefschrift over euthanasie heeft de huisarts Hans Lam (1997) vier klassieke voorbeelden van ceremonieel sterven bij elkaar gezet en van commentaar voorzien. Het gaat om het levend begraven van de speermeester bij de Dinka (uitvoerig beschreven door Lienhardt), de *suttee* (weduweverbranding) in India, de *seppuku* (zelfdoding) bij de samoerai in Japan en levensbeëindiging op verzoek bij de Inuit. Niet toevallig gaat het in alle gevallen om een 'geplande dood'. Hoe kan men immers op het juiste tijdstip een ceremonie organiseren als de dood "als een dief in nacht komt"? Lam tracht uit de vier etnografische voorbeelden lering te trekken voor de Nederlandse euthanasie-praktijk. Het is hem vooral te doen om het feit dat artsen in Nederlandse situaties van 'geplande dood' de hoofdrol spelen (zoals de priester bij het heilige oliesel). Het is vooral een medisch-technisch 'ritueel'. Lam: "De samenleving heeft besloten levensbeëindigend handelen exclusief in handen te geven van artsen. Naasten die dichter bij de zieke staan dan de arts hebben geen officiële status, zij denken mee, ze lijden mee, ze zorgen, verzorgen, maar bij de laatste gebeurtenis zijn ze toeschouwers. Naasten zijn uitgesloten van actieve hulp bij het levenseinde. Of de zieke wil of niet, de arts is de enige die hem of haar ... mag helpen." Ook de stervende heeft maar een bescheiden rol - hoe anders dan op Nias. Hij ondergaat de rituele handeling van de medische celebrant, hij ontvangt het dodelijk sacrament. Over de dood zelf wordt hoofdzakelijk gezwegen.

Pas na het vertrek van de stervende, na zijn dood, durven we een echt ritueel te verrichten: een begrafenis, een crematie. Maar dan vieren we niet zozeer *zijn* overgang naar een 'ander leven' maar onze eigen overgang, naar een leven zonder hem. Dat is een stuk eenvoudiger. We hoeven hem geen moed in te spreken, geen 'geluk te wensen', maar we kunnen *elkaar* geluk en sterkte wensen, want voor de nabestaanden gaat het leven wel door. En over de gestorvene kunnen we nu ongegeneerd verhalen vertellen, een beetje liegen en overdrijven achter zijn rug om. Dat is zelfs leuk en het lucht op.

De drie soorten stervelingen

Ik lees mijn woorden nog eens over. Er klopt iets niet. En ik weet wat het is. De dood is niet altijd de grote onheilstichter. Mensen denken heel verschillend over de dood. Er zijn drie soorten stervelingen. Er zijn er - maar hun aantal slinkt met de dag - die de dood als een overstap zien naar een ander leven, soms simpelweg deur uit, deur in; soms complex en filosofisch, maar niettemin. Dan zijn er voor wie de dood de Grote Bederver is, het einde dat hun het gevoel geeft dat alles zinloos is geweest, het Beest waar je zo lang mogelijk tegen vecht. En tenslotte zijn er voor wie de dood het goede einde is, een vriend. Elsschot:

"Kom in, Mijnheer, ik stel u voor aan Moeder."

"Vrees niets, kindlief, al heeft hij naakte benen:

hij is een vriend, een goede vriend, een broeder:

hij is niet ruw, hij wandelt op de tenen."

Het aantal van degenen die de dood verwelkomen is snel groeiend, want het eindeloos rekken van levens dat zij om zich heen zien, maakt de dood steeds aantrekkelijker. Hoe 'leger' de dood, hoe liever. Het einde is mooi *omdat* het het einde is. Als het slotaccoord van een symfonie. Het is mooi geweest.

Euthanasie als ritueel

Voor de eerste en de derde categorie schept de legalisering van euthanasie in Nederland nieuwe mogelijkheden en ruimte voor oprechte en persoonlijke rituelen. Als het sterven gepland kan worden, als het einde gewenst is, en als de stervende er met zijn volle bewustzijn bij kan zijn, zullen mensen nieuwe vormen van afscheid nemen gaan bedenken, waarin ze met eigen of geleende woorden terug en vooruit durven kijken. Het gebeurt al, in ziekenhuizen en verzorgingscentra en bij mensen thuis. AIDS-patiënten zijn de meest creatieve ontwerpers van ontroerende stervensrituelen. Er komt muziek bij, omhelzing, poëzie en eten en drinken. Een Nederlandse *slamatan*.

Maar ook op meer bescheiden schaal groeien stervensrituelen waarin de dood onder ogen wordt gezien en afscheid wordt genomen. Twee recente euthanasiegevallen in een Nederlands ziekenhuis kunnen als voorbeeld dienen. Ze zijn beide uniek, maar tekenen van een nieuwe trend. Het eerste voorbeeld betreft een geestelijk vitale 92-jarige man. Zijn uitzicht was ondragelijk lijden. Op het afgesproken tijdstip waren zijn vrouw en dochter aanwezig. De sfeer was zakelijk, alles was geregeld. Zwijgend hielden ze elkaars hand vast. De arts nam het woord en vroeg of alles goed was. De oude man knikte, de dochter bevestigde het. De arts spoot het euthanaticum in terwijl de echtgenote en dochter de hand bleven vasthouden. Het was een korte plechtigheid, maar waardig.

Het tweede geval betrof een gelovig christen, een predikant van omstreeks 65. Hij wilde sterven met al zijn kinderen en zijn vrouw erbij, terwijl hij nog goed bij kennis was. De euthanasie was vastgesteld om 5 uur. De hele dag waren zijn vrouw en kinderen aanwezig. Toen het tijdstip naderde gingen alle aanwezigen om het bed heen staan. De stervende sprak hun toe. De tekst was een preek die hij tevoren had gemaakt. Hij bad voor ieder van hen persoonlijk. Er werd uit de bijbel gelezen, zijn favoriete psalm, en een gedicht van hun meest geliefde dichter werd voorgedragen. De sfeer was droevig, maar soms ook vrolijk en er werd gelachen. Voor de man was zijn dood een verlossing en hij was ervan overtuigd dat hij "zijn Schepper zou ontmoeten." Tegen 5 uur kwamen twee artsen en een verpleegkundige binnen die de technische handelingen

moesten verrichten. De verantwoordelijke arts vroeg de predikant nogmaals of hij instemde met de euthanasie. Na het eerste spuitje raakte de man in coma, waarna de familie de kamer verliet. De tweede injectie werd gegeven in hun afwezigheid. Het hart stopte. Nadat de dood was ingetreden keerde de familie nog een keer terug. Het was op dat moment dat de emoties loskwamen.

Euthanasie gaat het landschap van sterven veranderen. Het wordt een landschap waarin de dood geen dief in de nacht meer hoeft te zijn. Men kan nu letterlijk klaar zijn voor de dood. Maar euthanasie schept ook verplichtingen. De dood kan niet meer slordig zijn, zonder dat iemand er bij is. Men hoeft niet meer te sterven "als een omgevallen waterdrager op een hoek van de straat." Geen enkele genodigde heeft een excuus om afwezig te zijn. Deze nieuwe situatie *vraagt* om een ritueel, hoe eenvoudig ook. De dood laat zich niet meer afschepen met smoesjes van "Ik wist niet dat het zover was." De familie en vrienden zijn verwittigd. De stervende kan zijn draaiboek maken, zijn woorden kiezen, de muziek uitzoeken, zijn favoriete drank bestellen, zoals men dat doet voor een verjaardagsfeest. "Dying is something we *do*," zegt het motto van de studie van Hans Lam. Het begint er op te lijken.

Literatuur

Geertz, C.

1973 Religion as a cultural system. In C. Geertz, *The interpretation of cultures*. New York: Basic Books, pp. 87-125.

Klasen, H.

1990 *Die alten Niha und ihre Einstellung zu Krankheit und Tod*. Papenberg (Ems): Verlag Eissing.

Lam, H.

1997 *Helpen bij sterven. Levensbeëindiging op verzoek in verschillende samenlevingen*. Amsterdam/Overveen: Boom/Belvédère.